

GONDOLATOK A KÖLTŐI SZÖVEGRŐL MINT A SZÖVEG SAJÁTOS VÁLFAJÁRÓL, VALAMINT ANNAK INTERPRETÁCIÓELMÉLETI VONATKOZÁSÁIRÓL

SZIKORÁNÉ KOVÁCS ESZTER

1. A szöveg „irodalmisságának” kérdése, a költői szöveg sajátos jegyei, a szépirodalmi szöveg interpretációelméleti vonatkozásai (az 1. és 2. szempontra vonatkozóan)

A szövegek a nyelvhasználat (nem a nyelvi rendszer) elemei, a szöveg nem valamiről szól, hanem az olvasó segítségével felépít, létrehoz valamit. A befogadó tudatában konstruál egy lehetséges világot, mely világ struktúráján keresztül kapcsolódik a „valós világhoz”. (Vö. PETŐFI: 1990.)

A nyelvileg képzelt világ rendeltetése, hogy maga is egyfajta — sajátos üzenetet hordozó — nyelvvé, jelrendszerre váljék. A műbeli világ eme nyelvszerűségének titkát a legtágabban értelmezett szemiotikai—strukturális összefüggésekben keressük, kimutatván, hogy a sajátos jelkulcs nélkül, amelyet maga a mű teremt és kínál befogadójának, az esztétikai élmény sem lenne elérhető (Cs. GYŰMESI: 1983. 6). A szöveg tehát anyagi (grafikai) mivoltában csupán az érték- és jelentéslehetőségek halmaza, amelyek a befogadóban teljesednek ki.

A költői szövegmű az irodalmi szövegművek rendkívül szabályos vagy akár rendkívül szabálytalan módon, tartalmában pedig az átlagos irodalminál is több dimenziós megoldásformákkal megalkotott válfaja (vö. DEME: 1979.).

Az irodalmi (költői) mű sokrétegű képződmény, eltérő jellegű alkotóelemekből, rétegekből áll. Az egyes rétegek felépítése, valamint a rétegek közötti szerves kapcsolat adja a mű strukturális egységét.

A művészi struktúrában minden az egész függvénye, e kapcsolat sajátos értéket biztosít az egyes egyedi elemeknek. A hierarchikusan felépülő rész-egész viszonyoknak bonyolult példája maga a nyelvi kód szerkezete is. A szöveg makroszerkezete a szöveg minimális és kötelező egységét jelentő szabad mondatokon — mint a legkisebb mikroszerkezeti egységen — kezdve, hierarchikusan épül fel további mikroszerkezeti egységekből (HANGAY: 1985. 401). A szabad mondatokra épülő egységek a mondat-tömbök. A további „szerveződés” folyamata már inkább műfajokra jellemző, ezen nagyobb egységek nem univerzális jellegűek. Így a költeményekben ez a tovább-szerveződött egység a versszak.

A jelek, jelkapcsolódások gazdag összefüggésrendszere, „többszörös funkcionáltsága” és „sokszoros strukturáltsága” (HANKISS: 1985. 691) teszi lehetővé, hogy a rövid költemények is képesek a hatáskiváltáshoz szükséges információk sokaságát sűríteni.

Az irodalom jelrendszere bonyolultabb, mint a hétköznapi beszédé vagy akár a tudományé. Ez azért lehet így, mert a költő (alkotó) mondanivalóját az érzéki megjelenítés törvényeinek megfelelően, élményszerűen fejezi ki, tehát nem konkrét fogalmi pontossággal. A nyelv költői (poétikai) funkciója a verbális művészetnek nem egyetlen, hanem uralkodó, meghatározó funkciója, más nyelvi tevékenységekben járulékos viszony, másodlagos alkotóelem. Míg a többi kommunikációs forma jelrendszereinek elsajátítása mindenkorra biztosítja a megértés lehetőségét, a művészi

alkotások jelrendszerei bizonyos mértékig minden egyes műben meg is újulnak. A hétköznapi, de akár a tudományos üzenetek megértésénél a jelentéstartalom pusztán tudomásulvételéről van szó. A költői szövegművek befogadása összetett folyamat, érzelmi reagálás, mely a közönségréteg különböző befogadóképességének, s az azt meghatározó külsőknek a függvénye. Továbbá a művészi struktúra a benne rejlő információnak nem csupán egyszeri átadására szolgál. Ismétlésekor előidézhetheti az olvasó számára az egyes elemek strukturális „aktivitásának” változását. Előfordulhat az is, hogy többszöri felidézés sem képes felfedni az olvasónak azt, ami a műben van.

A vers dinamikusan bomlik ki a költő első szavától a vers végéig, de a befogadás oldaláról nézve nyitott. A befogadás az élmény pillanatában zárul az olvasó tudatában, de ez nem jelenti azt, hogy a műalkotás csak a befogadás folyamatában létezik, s amit az olvasó nem észlel belőle, az nincs is. Mindig vannak olyan tényezők a szépirodalmi szövegben, amelyek rejtve maradnak az aktuális befogadó előtt.

Az értelmezés tehát mindig csak a szöveg jelentéslehetőségeinek egy részét teljesheti ki. Az értelmezés a megértésből következik. A szöveg megértése során a szöveghez jelentést rendelhetünk hozzá, ehhez meghatározott szabályrendszer „működtetése” szükséges. A struktúra a szöveg feltételezett belső organizáltsága, tehát a szövegnek nem inherens tulajdonsága (PETŐFI: 1990. 64).

Az interpretációs szabályrendszer nem általánosítható.

A mű érték- és jelentéslehetőségeinek nyitottságában kell hogy megjelenjék, ennek eredménye nem a fogalmi megértés, hanem az élményszerűen konstituált esztétikai tárgy (vö. Cs. GYÍMESI: 1983.).

A részek értelmét keresvén, az interpretátornak egy nagyobb egészre vonatkozó felismeréssel, elvárással kell élnie. A szövegjelentés hordozóinak leírása nem mindig jelent lényeges mozzanatot külön-külön is.

Az értelmező interpretáció felfejtheti azt, ami ténylegesen megvan a szövegben, s azt, ami kikövetkeztethető belőle. Ennek fontos mozzanata a kötőszóhasználat kérdése.

2. Szövegtani szempontok a költői művek elemzésében. A szövegtani aspektusú költői interpretáció lehetőségéről, elméleti vonatkozásairól (3., 4., 5. szempontokra vonatkozóan)

A verselemzések többsége általában irodalmi, esztétikai indíttatású, melyekben — az utóbbi időben — egyre gyakrabban a nyelvi eszközök és azok funkciójának vizsgálata kerül előtérbe. Az irodalmi szöveg értelmezésének alapja a szövegszerkezet leírása. Ezt az ezzel a jelenséggel foglalkozó interdiszciplináris tudományterület, a szövegtan tette lehetővé.

A szövegtani aspektusú költői interpretáció során a modern nyelvtudomány, a szövegtan, a kommunikációelmélet kikristályosodott eredményeire építtek. Az irodalomtudományt a műalkotás esztétikai tartalmainak a szöveg alkotóelemein keresztül is kibontani képes módszereivel gazdagította a kutatás. A szövegszerveződés grammatikai és jelentéstani szabályait az esztétikai kód meghatározó részének tekintem, hiszen a vers nyelvi, ritmikai megformáltsága is a költői szándék, élmény gondolat függvénye. (Fontosnak tartom az ún. kiemelt versalkotó elemek: az ismétlés, a ritmus, rím (alliteráció), az enjambement szövegszervező szerepét is.)

Az általam alkalmazott megközelítési mód klasszikus nyelvészeti alapállást képvisel, olyan látásmódot, felfogást, amely DEME LÁSZLÓ, BÉKESI IMRE, TÖRÖK

GÁBOR, SZABÓ ZOLTÁN publikált művei nyomán bontakozik ki. Mind a négy szerző — forrásmunkaként megjelölt műveiben: DEME: 1971., BÉKÉSI: 1982., 1986., TÖRÖK: 1968., 1974a., 1974b., 1976., 1983., SZABÓ: 1977., 1988. — az explicit jelentéseket tekinteti meghatározónak, amely a szövegmű globális jelentését vizsgálja, vagyis a globális jelentéseket az explicit jelentésekből alkotja meg. Közös vonásuk továbbá, hogy a ki nem tett kötőszók kitehetősége mindegyikük közös eszköze. A kitett kötőszóval reprezentálnak egy implicit relációt.

A legújabb szemiotikai műelemzés domináns jegye, hogy a globális jelentés implicit komponenseivel komolyan számolnak. Ehhez valamiképpen reprezentálniuk kell a globális jelentés implicit komponenseit. PETŐFI S. JÁNOS munkásságának egyik meghatározó törekvése ez. Ennek a megközelítési módnak központi kategóriája a hypertextus, vagyis egy meghatározható műfajú költői szövegtípus elméleti konstrukciója. Bár ezzel a kérdéskörrel elemzéseim során mélyebben még nem foglalkoztam, de általa a költői szöveg értelmező elemzése további lehetőségekkel gazdagodhat.

Egy költemény értelmezése mindig a megértés explicit formája (vö. Cs. GYÍMESI: 1983.). Az interpretáció változatos lehetőségei révén egy műalkotás megközelítésének végtelen lehetősége van, teljes leírása pedig lehetetlen.

Egyik elemzési módszer sem abszolútizálható, de az, amelyik megfelel az általános tudományelméleti követelményeknek, és képes — a korábbiakhoz viszonyítva más módon — felfedni a költői szöveg sajátosságait, elfogadható szempont lehet. Elemzési módszerem a szövegtan elméleti eredményeire, eddig feltárt elemzési vonatkozásaira épül, s azok gyakorlati alkalmazhatóságát kívánja igazolni, vagyis azt, hogy a szövegtan illetékes a műelemzésben.

A szövegnyelvészet területeinek — a szöveggrammatika, -szemantika, -pragmatika — alkalmazása a költői szövegek vizsgálatában sem mellőzhető. Azzal a megszorítással érvényes ez a megállapítás, hogy egy-egy tudomány, így a szövegnyelvészet is a költői alkotásnak csak sajátos részletét tudja megragadni, tehát a műelemzésbe más területek bevonása is indokolt.

A költői szövegművek szövegnyelvészeti leírása nem a műelemzést helyettesítő, hanem annak eljárásait, megoldásait, eredményeit — más szempontokkal — kiegészítő elemzési módszer. Amiben eltér a korábbi műelemzési gyakorlattól, az az elemzés intuitív ötleteinek elhagyása.

Indokolja a költői szöveg vizsgálatát annak sajátos tárgya, a mondatfelettség, a szöveg. A szövegnyelvészet a szövegvizsgálat tudománya, tehát „bármely szöveg elvileg bármilyen nyelvészeti eszközökkel, módszerrel való tanulmányozása lehetséges” (SZABÓ: 1988. 6—7). A költői szöveg megközelítésének sokféle útja van, ezek közül az egyik a szövegnyelvészeti dominanciájú elemzés, amely önmaga sem lehet teljes, az elemzés a szöveg valamelyik szintjén bármikor kiegészíthető, továbbvihető (irodalmi, stilisztikai, kommunikatív, megértéslelektani stb. vonatkozásokkal).

„A gondolat modellálásának, s egyáltalán a szöveggalkotásnak több és többféle domináns módja van, amely kortól, műfajtól, témától, szerzőtől stb. függően más és más módon pontos és hatásos” (BÉKÉSI: 1986. 26).

Minden szövegnek — beleértve a lírai szöveget is —, bármennyire egyéni alkotás, szükségképpen rendelkeznie kell bizonyos tipikus vonásokkal, amelynek alapján a szövegfajták valamelyikébe besorolható. Minden egyes szövegfajtának megvan a maga struktúrája. A versstruktúrák ilyen értelemben formális jellegűek, de egy-egy költői alkotás esetében egyedi tartalommal telítődnek, s az adott forma a funkció szolgálatában áll.

A mű tartalmára vonatkozóan is érvényesek bizonyos követelmények, mivel azok a mondanivaló logikai felépítését írják elő, a tétel—bizonyítás—konklúzió egységeinek megfelelően.

A költeményt alkotó jelek sokszorosán több relációban állnak egymással: grammatikai—szintaktikai, szemantikai, pragmatikai, poétikai, stilisztikai, ritmikai stb. relációkban. „A vers organikus egység” (LÁSZLÓ: 1972. 9—10), tehát amikor valamely elemét vizsgálat alá vetjük, ezt a vers egészének szemszögéből kell elvégeznünk. Mindez fordítva is igaz, mert az adott versépítő elemet (nyelvi eszközt) vizsgálva azt a funkciót keressük, amit az a vers egészében tölt be.

Az elemzés fő iránya a kohézió megragadása = a szövegszerveződés folyamatának a leírása. A vizsgálat tárgya — a költői szövegmű — komplex alakulat. A részek maguk is további részekből épülnek fel, meg kell tehát határozni a minimális szövegszerkezeti egységet, amelyre a vizsgált szöveg széttagolható. Ez az egység a mondategész (DEME: 1971.), más megnevezéssel szövegmondat (KÁROLY: 1981.) vagy első fokú kompozíciós egység (PETŐFI: 1984.). A szöveg szintaktikai struktúrájának feltárása a mondat szerkezeti sajátosságok tisztázására épül, amely magában foglalja a mondategészet építő mondategységek, mondat szerkezeti egységek elemzését is.

A mondat szerkezeti és szövegszerkezeti egységek elemzésének alapja a „beszerkesztettség függvényében álló megszerkesztettség” (DEME: 1971.). A szövegfelépítéshez nem formálisan közelítünk, hanem a kifejezendő gondolat, tartalom felől, a mondat egységek és -egészek tartalmi, logikai kapcsolásformáját szövegszervező szerepében dominánsnak tekintem (vö. BÉKÉSI: 1986.). A költői szöveg grammatikai vetületének és a kifejtett gondolatnak az „egymásra utaltsága” a szövegszerveződés alaptényezője.

A költői szöveget a többszörös strukturáltság és elemeinek (jelentéssel bíró egységeinek) többszörös funkcionálizáltsága jellemzi. A mű jelentéshordozói között kiemelt szerepet kap a jelek elhelyezkedése, sajátos kapcsolódási rendje, egymásra következtetése a költői kompozícióban. A kontextusba ágyazottság a költemény szemantikai síkjának vizsgálatát is meghatározza.

A mű jelentését elsősorban nem a nyelvi anyag denotációinak, hanem konnotációinak szintjén értelmezhetjük. Hatásának legfőbb forrásaként a valóságban egymással összeférhetetlen, diszsonáns mozzanatok harmonikus egysége szolgál.

Mivel a költemény nem közvetlenül szól az olvasóhoz, a lírai üzenet az irodalmi kommunikáció sajátosságainak függvényében vizsgálható. A szöveg „világa”, jelentése csak a lehetőségek halmaza, az olvasóra vár, hogy a mű létét kiteljesítse, megértse azt (vö. GYÍMESI: 1983. 13).

A fentiekben a költői szöveg vizsgálatának néhány átfogó szintaktikai és szemantikai szempontját emeltem ki, s utaltam a kommunikatív sajátosságaira. Az egyes költemények elemzése a szövegszerveződés folyamatának egyedi megoldását, módozatát tükrözi.

3. Szövegtani szempontok a költői művek elemzésében: a kutatási területhez kapcsolódó publikációs jegyzékem (nem teljes felsorolás, a 3. kérdéshez kapcsolódva)

Ein kurzer Überblick der ungarischen Sprachgeschichte von Anfang bis heute (benne: A szövegtani kutatások eredményei napjainkban). Az *Auerbach's Wilhelm Pieck Tanítóképző Főiskola Közleményei*, 1985.; A számítógép alkalmazásának lehetőségeiről az anyanyelvi oktatásban. *Módszertani Közlemények*, 1986. 3.; A rím nyelvi szerepéről. Bölcsészdoktori értekezés, KLTE Nyelvtudományi Intézet, 1986.; A nyelvtani eszközök szerepe, információértéke Weöres Sándor gyermekverseiben. *Módszertani Közlemények*, 1989. 2.; *Magyar nyelvi gyakorlókönyv (társszerző)*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1989.; A költői szövegművet építő nyelvi eszközök nyelvtani elemzése. *Budapesti Tanítóképző Főiskola Tudományos Közleményei VI*. Budapest, 1989.; Nyelvészeti Indíttatású verselemzések. A *Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 12/A*. Nyíregyháza, 1990.; A szövegjelentés vizsgálata Weöres Sándornak A tündér című költeményében. *Módszertani Közlemények*, 1990. 5., *Szövegtani szempontok a költői művek elemzésében* (kézirat). Kandidátusi értekezés, Nyíregyháza, 1991.; Szövegtani szempontok a költői művek elemzésében: az explicit jelentések vizsgálata. A *Bessenyei Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, Nyíregyháza, 1992.

Irodalomjegyzék

- BÉKÉSI: 1982. = Békési Imre: *Szövegszerkezeti alapvizsgálatok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
BÉKÉSI: 1986. = Békési Imre: *A gondolkodás grammatikája. Szöveg- és mondat szerkezeti elemzések*. Tankönyvkiadó, Budapest.
DEME: 1971. = Deme László: *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
CS. GYÍMESI: 1983. = Cs. Gyimesi Éva: *Teremtett világ*. Kriterion, Bukarest.
HANGAY: 1985. = Hangay Zoltán: Szövegtan. In: Adamikné Jászó Anna (szerk.): *A magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
HANKISS: 1985. = Hankiss Elemér: *Az irodalmi mű mint komplex modell*. Magvető, Budapest.
KÁROLY: 1981. = Károly Sándor: Mondat és megnyilatkozás (Sentence und utterance). *Népr. és Nytud.* XXIV–XXV. 49–64.
LÁSZLÓ: 1972. = László Zsigmond: *A rím varázsa*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
PETŐFI: 1984. = Petőfi S. János: Szövegkompozíció makro- és mikroszinten. *HÍD*, 48. 6. 856–874.
PETŐFI: 1990. = Petőfi S. János: *Szöveg, szövegtan, műelemzés (Textológiai tanulmányok)*. Országos Pedagógiai Intézet, Budapest.
SZABÓ: 1977. = Szabó Zoltán: *A mai stilisztika nyelvméleti alapjai*. Dacia Kiadó, Kolozsvár.
SZABÓ: 1988. = Szabó Zoltán: *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Tankönyvkiadó, Budapest.
TÖRÖK: 1968. = Török Gábor: *A líra: logika*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
TÖRÖK: 1974a. = Török Gábor: *Költői rébusok*. Magvető, Budapest.
TÖRÖK: 1974b. = Török Gábor: Az igefügghvények stilisztikájához. *Nytud Ért.* 83. 630–634.
TÖRÖK: 1976. = Török Gábor: *József Attila-kommentárok*. Gondolat, Budapest.
TÖRÖK: 1983. = Török Gábor: *A pecsétek feltörése*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.